

Суспільно-політична історія України

УДК 94: 327 (4) «10/11»

О. О. Роменський, М.Я. Леонов

Русь та країни Європи в період правління князя Володимира Мономаха

Статтю присвячено політичним, військовим та дипломатичним аспектам взаємин Русі з її західними сусідами в останній третині XI – першій чверті XII ст. Досліджуються обставини шлюбу Володимира Мономаха з Гідою Гаральдівною, відносини Києва з Польшею, Угорщиною, Чехією, країнами Скандинавії.

Ключові слова: Київська Русь, Європа, Володимир Мономах, династичні зв'язки.

Статья посвящена политическим, военным и дипломатическим аспектам отношений Руси с ее западными соседями в последней трети XI – первой четверти XII вв. Исследуются обстоятельства брака Владимира Мономаха с Гидой Гаральдовной, отношения Киева с Польшей, Венгрией, Чехией, странами Скандинавии.

Ключевые слова: Киевская Русь, Европа, Владимир Мономах, династические связи.

The paper focuses on the political, military and diplomatic aspects of the relations of Rus with its western neighbors in the last third of the XI – first quarter of the XII centuries. We investigate the circumstances of the marriage of Vladimir Monomakh with Gida, daughter of Garald, Kiev's relations with Poland, Hungary, Czech and Nordic countries.

Key words: Kievan Rus, Europe, Vladimir Monomakh, dynastic ties.

Постановка проблеми. Давня Русь весь час свого існування розвивала інтенсивні зв'язки з країнами Європи. Прийняття візантійського варіанту християнства обумовило її входження до православної цивілізації, але не спричинило припинення контактів з західноєвропейським світом. Ці контакти залишились інтенсивними і після Великої схизми 1054 р., коли Константинопольський Патріарх Михаїл Керуларій та Римський Папа анафематували одне одного. Звичайно, ортодоксально налаштоване духовенство в особі присланих з Царгорода вищих ієрархів суворо стежило за тим, аби благочестиві князі не приймали «латинську ересь». В «Повісті про хрещення Володимира» в складі найдавнішого літопису, котра в існуючому вигляді була складена близько останньої третини XI ст., щойно охрещеного князя наставляють не приймати віру від латинян, «ихже ученє развращено» [6, стб. 114]. Митрополит Іоанн II (1081 – 1089) рішучо виступав проти шлюбів православних володарів з представниками західноєвропейських династій: «недостойно зело и неподобно... правоверным» віддавати своїх дітей до країни, «идеже служат опресноки» [4, с. 7]. В такому ж дусі налаштований інший безпосередній сучасник Володимира Мономаха та адресант послань до князя, митрополит Никифор, котрий старанно підкреслює всі хиби «латинської» віри у порівнянні з православною [9, 10]. Антикатолицька спрямованість давньоруської церковної літератури не повинна вводити в оману щодо справжнього ставлення русичів до своїх європейських сусідів. Годі говорити, що київські князі не слухали своїх дуже правовірних архіпастирів. Якщо проаналізувати сукупність матримоніальних зв'язків династії Рюриківичів в домонгольську добу, то виявиться, що найбільша їх кількість припадає якраз на країни Центральної та Західної Європи. «Тестем Європи» історики називають Ярослава Мудрого. Сини та внуки «кагана» Руської землі продовжили в цьому напрямку політику свого славного попередника. На рубежі XI – XII ст. Київ залишається вагомим гравцем на європейській політичній шахівниці, і чи не найбільше зусиль для цього приклав внук Ярослава, Володимир Мономах та його нащадки – Мономаховичі. Видається необхідним комплексне вивчення європейського вектору зовнішньої політики Володимира Мономаха.

Аналіз актуальних досліджень. Проблемі відносин Русі з її західними сусідами присвячено чимало наукових праць, проте в більшості випадків дана тема залишається поза основним ракурсом дослідження. Важливе значення мають роботи В. Т. Пашуто [8] та О. В. Назаренка [7], в котрих міститься детальний розгляд міжнародної політики Давньоруської держави. В. О. Кучкін реконструює стосунки Русі з Польщею та Німеччиною, залучаючи «Повчання дітям» Володимира Мономаха [5]. М. П. Алексеев визначає роль англосаксонських джерел у створенні «Повчання» в контексті відносин Русі з Англією та шлюбу Володимира з Гідою Гаральдівною [1]. Коментований переклад більшості західноєвропейських джерел, в яких згадується Русь, здійснено О. В. Назаренком [2].

Мета статті полягає у висвітленні основних тенденцій військових, династичних та політичних відносин Давньої Русі доби Володимира Мономаха з країнами Центральної та Західної Європи, визначенні ролі Київської держави у європейській політиці того часу.

Виклад основного матеріалу. На жаль, стан джерел не завжди дозволяє з точністю простежити усі напрямки міжнародної діяльності Русі того часу. Наче змовившись з митрополитами, давньоруські літописці воліють мовчати про відносини з «латинянами». Повість временних літ нічого не свідчить ані про долю Анни Ярославни у Франції, ані про пізніший шлюб Євпраксії Всеволодівни та її горезвісні поневір'яння Європою, фіксуючи лише нещасливий кінець князівни. Так само літописець уникає розповідати і про Гіду Гаральдівну, дружину Володимира Мономаха і дочку останнього саксонського правителя Англії, про яку ми довідуємось з скандинавських саг та західних нарративних джерел.

Шлюбний союз Володимира Всеволодовича з донькою Гаральда не може розглядатися поза політичним контекстом епохи. Він співпадає з горезвісною «котоною в Ярославичах», котра, за повідомленням літопису, сталася 1073 р., але є підстави вважати, що передумови цього конфлікту склалися значно раніше, ще наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. Час початку політичної та військової кар'єри Володимира Мономаха – період посилення протиріч серед київських «тріумвірів» – синів Ярослава Мудрого Ізяслава, Святослава і Всеволода, яким батько заповідав «мати в собі любов» [6, стб. 161]. Станом на 1073 р. складається коаліція двох молодших учасників тріумвірату – Святослава та Всеволода проти найстаршого, Ізяслава, котрий позбавляється київського «стола». Конфлікт набув міжнародного характеру, оскільки вигнанець «емігрував» в Польщу, а потім і до Генріха IV, імператора Священної Римської імперії. Більшість істориків датують шлюб з Гідою 1074/75 рр., О. В. Назаренко коригує цей хронологічний проміжок до 1072 – 1074 рр. [7, с. 523 – 524] Знаменно, що посередником для молодят виступив датський король Свен Естрідсен (1047 – 1075/6), двоюрідний брата Гаральда та опікун його сім'ї після загибелі останнього в битві при Гастінгсі 1066 р. Як свідчить Саксон Грамматик, «Свен прийняв їх (синів Гаральда) милостиво за звичаєм кровної спорідненості, а дівчину одружив з королем Русі Вальдемаром». Причину несподіваного шлюбу можна знайти у політичних розрахунках європейських сюзеренів: німецько-данській за участі двох Ярославичів спілці проти Ізяслава та польського короля Болеслава II, його спільника. До 1073 – 1074 рр. протистояння з Польщею через Ізяслава було урегульоване [7, с. 524 – 525].

Без сумніву, політичні мотиви вплинули й на один з перших кроків у військовій кар'єрі Мономаха. У 1076 р. (на думку В. А. Кучкіна, восени 1075 р.) Володимир ходив до Польщі «за Глогови, до Чеського лісу» [5, с. 21 – 34; 6, стб. 247]; цей похід був здійснений «Ляхомь в помочь на Чехы» разом з сином тодішнього київського князя Святослава Олегом, майбутнім своїм найзапеклішим ворогом. В. Н. Татищев передав мальовничі подробиці цієї кампанії: Святослав на прохання польського князя вислав військо проти чеського правителя Вратислава, котрий, почувши це, запропонував сусідові мир. Поляки взяли з чехів 1000 гривен сребра, і, помирившись, мали намір разом воювати з прусами. Дізнавшись про це, руські князі відправили таку відповідь: «Ми вам залишаємо на вашу волю, але, оскільки уже в Богемії з'явилися супротивниками, не можемо без миру повернутися та сором батькам нашим і державі руській залишити». Олег і Володимир захопили місто Глац з околицями, уклали з князем Вратиславом мир, узявши й собі 1000 гривен сребра на військо [11, с. 92]. Звичайно, достовірність даних, використаних в «Історії російській», залишається сумнівною, але видається, що ця звістка передає характерний світогляд епохи. Як і їх знамениті попередники, Святослав Хоробрий та Володимир Великий, руські князі в цьому епізоді виступають перш за все в якості ватажків дружини, проявляючи військову доблесть, що відповідало епічному образіві ідеального князя.

Польща й Угорщина приймали активну участь в руських справах в останній третині XI ст. Рід старшого з Ярославичів завжди відзначався «західною орієнтацією» – полячкою була мати Ярополка Ізяславича, дружина Ізяслава Київського Гертруда, чий молитовник є унікальною пам'яткою тих часів. Сам Ярополк за часів вигнання батька їздив до Папської курії, де обіцяв за політичну підтримку підкорити свою країну престолові Св. Петра. Папа Григорій VII відправив польському королеві Болеславу II послання з вимогою повернути руському князеві його добро та сприяти у поверненні престолу. На польсько-руському прикордонні точилися перманентні конфлікти, а іноді й кроволитні війни. Примітно, що осліплений в 1097 р. волинський князь Василько Ростиславич готувався створити цілу антипольську коаліцію у спілці з торками, берендеями та печенігами і «мстити за Руську землю» [3, стб. 240].

Відносини з «ближнім європейським зарубіжжям» – Польщею, Угорщиною та Чехією – залишалися пріоритетними в західному напрямку зовнішньої політики Володимира Мономаха. З одного боку, ці держави були конкурентами за вплив на землях «Червоної Русі», князі земель котрої, формально підкоряючись Києву, не раз прагнули лавіювати між політичними гравцями, захищаючи свої інтереси. З іншого боку, Русь в цілому була зацікавлена у розширенні контактів з центральноєвропейським регіоном. На початку XII ст. зав'язалася нова усобиця між родом Мономаха та волинським князем Ярославом Святополчицем, котрий отримував підтримку Польщі

й Угорщини. В 1119 р. київському князеві вдалося схилити волинське боярство на свій бік, і замість Ярослава ті оголосили правителем сина Мономаха, Андрія. В 1120 – 1123 рр. Польща, Чехія й Угорщина відверто підтримують сина Святополка в його претензіях на волинські землі. Натомість князь Андрій з «поганими» за вказівкою батька повоював Польщу. 1123 р. польсько-угорські війська знову з'явилися під стінами Володимира, і лише смерть схильного до авантур Ярослава Святополчича визначила перемогу «прокиївської» партії [8, с.151 – 152]. Відносини з Угорщиною ускладнилися після вигнання дочки Мономаха Євфимії, що ще 1112 р. була одружена з королем Кальманом. Народжений нею Борис Коломанович потім не раз виступав претендентом на угорський престол. Швидше за все, справжні причини сварки в угорській королівській сім'ї знову були політичними, а подружнн невірність, буцімто вчинена Євфимією, стала лише приводом. Угорщина, як і Польща, в цей час активно заохочують самостійні прагнення Волині й Галичини, що суперечило централізаторським планам Володимира Мономаха [8, с. 167].

Відносини з скандинавськими країнами були, як можна гадати, дружніми, про що свідчить шлюб Мстислава Володимировича, котрий одружився з дочкою шведського короля Інґа Стейнкельса Христині. Дочки від цього шлюбу – Малфрід та Інґеборґ – також були видані в королівські родини Північної Європи: перша – за сина норвезького короля Магнуса III Сігурда, а згодом за данського короля Еріка Емуна; друга – за данського принца Кнута Лаварда. Син Інґеборґ Мстиславни, майбутній король Данії Вальдемар I, мабуть, був так названий на честь свого прадіда, Володимира Мономаха [8, с. 146 – 147]

Західноєвропейські країни також залишалися в спектрі інтересів Києва, хоча, звичайно, стосунки з ними були менш інтенсивними, аніж з найближчими сусідами. Нещаслива сестра Мономаха Євпраксія Всеволодівна в 1083 р. була видана за Генріха Штаденського, а овдовівши, стала дружиною імператора Генріха IV. Переживши наругу з боку чоловіка, в 1106 р. вона повертається на Русь, стає черницею і невдовзі помирає. В агіографічному «Чуді Св. Пантелеймона» розповідається про зцілення руського короля Гаральда (він же Мстислав-Феодор Володимирович), котрий був тяжко поранений на полюванні. Матір правителя Гіда, «котра ще раніше удостоїлась стати сестрою в тій Св. обителі... що служить Христу в Кельні», пояснює синові, що він одужав через заступництво Пантелеймона Цілителя і просить відпустити її в Єрусалим. [7, с. 588 – 589]. Навіть якщо не сприймати дані кельнського агіографа Руперта як достовірні, наявність тісних контактів з німецькими землями може бути поза сумнівом. Русь і Францію дипломатичні стосунки єднали з часів шлюбу Анни Ярославни та Генріха I, а товариші її сина, Гуго де Крепі, доброзичливо зустріли на Св. Землі ігумена Данила. Без сумніву, тісні контакти єднали державу Рюриковичів і з Англією, що доводить шлюб Мономаха на доньці короля Гаральда.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в останній третині XI – першій чверті XII ст. Русь залишалася активною учасницею європейської політики. Її міжнародну активність особливо яскраво демонструють династичні шлюби та участь руських князів у боротьбі європейських володарів. Західні джерела добре знають «короля Вальдемара», його дружину Гіту та сина Мстислава-Гаральда; з іншого боку, справи західних сусідів не залишалися непоміченими на Русі. Скупі свідчення джерел дозволяють визнати, що Володимир Мономах був одним з найвпливовіших діячів європейського середньовіччя. Недарма автор Повісті временних літ фіксує, що слава руських князів після переможного походу 1111 р. дійшла «ко всімь странамь далнимь... къ Грекомь и Оугромь и Ляхомь и Чехомь . дондеже и до Рима проиде» [3, стб. 273]. Русь часів Володимира Мономаха була вагомим партнером західних християнських держав, невід'ємною складовою середньовічної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев М. П. Англо-саксонская параллель к «Поучению» Владимира Мономаха / М. П. Алексеев // Труды отдела древнерусской литературы. – 1935. – Т. 2. – С. 39 – 80.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – Т. 4. Западноевропейские источники / [Сост., пер., коммент. А. В. Назаренко]. – 2010. – 503 с.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 1962. – 938, 94 с.
4. Канонические ответы митрополита Иоанна II // Памятники древнерусского канонического права. – СПб., 1880. – Ч. 1. – С. 1 – 20.
5. Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и рус.-польско-немецкие отношения 60-70-х гг. XI в. / В. А. Кучкин // Советское славяноведение. – 1971. – № 2. – С. 94-108.
6. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 1. – 1962. – VIII, 579 с.

7. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
8. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 471 с.
9. Послание митрополита Никифора Владимиру Мономаху о посте и воздержании чувств // Чиста молитва твоя. Поучение и послания древнерусским князьям киевского митрополита Никифора / [Изд. подг. Г. С. Баранкова; отв. ред. С. И. Котьяло]. – М.: Ихтиос, 2005. – С. 98 – 117;
10. Послание митрополита Никифора о вере латинской // Чиста молитва твоя. Поучение и послания древнерусским князьям киевского митрополита Никифора / [Изд. подг. Г. С. Баранкова; отв. ред. С. И. Котьяло]. – М.: Ихтиос, 2005. – С. 168 – 177.
11. Татищев В. Н. История российская / В. Н. Татищев. – М.: Издательство «АСТ», 2003. – Т. 2. – 2003. – 732 с.